

Horace Engdahl: Det glömda året

Talare

Horace Engdahl
Svenska Akademiens ständige
sekreterare

Datum

15 januari 2009

Omständigheter

Tal framför av Horace Engdahl Svenska Akademiens ständige sekreterare under öppningsceremonin för Märkesåret 1809 den 15 januari 2009. Talet har fått titeln "Det glömda året".

I Sverige och Finland bereder vi oss att högtidlighålla tvåhundraårsminnet av året 1809. Jag säger inte fira: ordet tar emot, trots den glädje och stolthet som båda nationerna kan känna över sin väg genom seklerna fram till dagens oberoende och välstånd. För om man har gjort sig hemmastadd i de fruktansvärda åren 1808–1809, om man har lyssnat till rösterna från dem som då levde i vår del av världen, så att dessa människor ter sig lika verkliga som ni och jag, då vill man inte skämta och hurra. Det var en ödesstund för vårt land. Aldrig har Sverige varit så nära att försvinna från kartan som den gången.

Så illa gick det visserligen inte, men följderna var tillräckligt vittgående. Finland avsåndrades som en egen nation. Sverige genomgick ett dramatiskt identitetsbyte och blev det land vi känner idag, en nation som i väsentliga avseenden inte är mer än tvåhundra år gammal, fast den liksom Finland tog arv efter ett äldre och ganska annorlunda rike.

1809 är alltså ett viktigt datum, ett av de allra viktigaste i vår historia. Ändå verkar det som om detta årtal inte säger de flesta svenskar någonting. Enkätundersökningarna förskräcker. Jag skall inte citera dem, det skulle fördärva stämningen. Låt oss bara konstatera att det råder en omfattande kollektiv minnesförlust, i varje fall på den svenska sidan. På den finländska har man lättare att minnas. Det som hände 1809, upprättandet av storfurstendömet Finland under den ryska kejsarens överhöghet, banade ju väg för uppkomsten av en självständig finländsk stat.

Sverige och Finland före 1809 var inte ett syskonpar utan snarare siamesiska tvillingar. Det fanns inget Sverige före föreningen med Finland, det fanns inget Finland före föreningen med Sverige. Riksbildningen och uppbyggandet av en

stat skedde gemensamt. Finland var inte någon underkuvad provins eller någon koloni utan en organisk del av ett rike där det talades flera språk. Från 1362 deltog finnarna i svenska kungaval, och under sekler som följde sände de riksdagsmän till Stockholm. Namnet Finland syftade inte på det område som idag utgör staten med detta namn utan endast på en mindre del. Det fanns ingen bestämd västgräns, oftast räknades Österbotten inte dit, för övrigt inte heller Karelen. Det som avträdde till Ryssland i freden i Fredrikshamn var en tredjedel av ett kungarike med Stockholm till huvudstad. Riktigt vad som var finskt eller svenskt i detta är svårt att avgöra.

Några påtagliga självständighetssträvanden hade knappast funnits i den östra riksdelen. Möjligen uppstod under loppet av 1700-talet, när Ryssland växte sig starkare, ett tvivel på att Sverige i det långa loppet skulle kunna behålla dessa landskap. Men defeatismen var inte allmän. Sveaborg anlades på öarna utanför Helsingfors och ansågs när den stod klar vara en av Europas starkaste fästningar. Kostnaden för detta bygge lär omräknat till nutida förhållanden motsvara sexton JAS-projekt. Man måste säga att det vittnade om en fast vilja att försvara Finland – på något annat sätt kan det knappast tolkas.

Det sammanhållna riket var ett alldeles annat Sverige, geopolitiskt och mentalt, än det som existerade efter 1809 och som vi anakronistiskt föreställer oss som det ”egentliga” Sverige. Det finns en målning av Pehr Hilleström, som man numera sällan ser avbildad, föreställande segerparaden 1790 efter Gustaf III:s krig mot Ryssland. Kungen och kronprinsen tågar till Te deum i Storkyrkan med erövrade ryska fanor, mycket ståtligt. Gustafs krig, hur det nu än hade varit, beskrevs officiellt som en framgång, och varför inte? Jag vill påminna om Clemenceaus yttrande: ”Kriget är en serie katastrofer som slutar med att någon segrar.” Krossandet av den ryska skärgårdsflottan vid Svensksund återställde i Europa något av respekten för de svenska vapnen, och freden i Värälä 1790 gjorde för alltid slut på Rysslands inblandning i svensk inrikespolitik.

Matti Klinge har påpekat att det är egendomligt att man i Sverige sätter stormaktstidens slut till 1721, när den åtminstone mentalitetsmässigt varade fram till 1809. Sverige uppfattade sig ända till förlusten av Finland som en stormakt, låt vara i en tillfällig nedgång. Revanschkrigen under 1700-talet är bevis nog. Ett lands folkmängd var inte avgörande för dess maktutveckling före de stora värnpliktsarméerna. Men sedan Finland gått förlorat gjordes inga allvarliga försök från svensk sida att spela en aktiv roll i storpolitiken. Sverige

intog sin plats som en medgörlig andrarangsnation. För att detta skulle kännas lättare att bära, intalade vi oss att slutet hade kommit redan med Karl XII. Men de som levde närmare händelserna 1809 betraktade det som en självklarhet att det var då som Sverige definitivt gav upp sin storhetsdröm: ”din ungdoms riddardikt du slutad kände”, skaldar Carl David af Wirsén, när han vid Svenska Akademiens jubileum 1886 blickar tillbaka på denna brytningstid.

För Finland var det annorlunda, eftersom man inkorporerades i ett expansivt imperium med en väldig militärapparat. På ett tidigt foto av Gustaf Mannerheim, blivande president i republiken Finland, bär han en hjälm på vilken man läser de ryska orden ”За веру и верност”, ”För tro och trofasthet”, Andreasordens motto som Chevaliergardet i Petersburg hade gjort till sitt. Mannerheim kommenderade en rysk kavallerikår i första världskriget vid fronten mot Kaisertyskland. Andra finländare deltog i militära aktioner längs imperiets gräns mot de turkiska folken eller stred mot japanerna vid Port Arthur och Tsushima. Under Krimkriget på 1850-talet skonades de finländska kusterna ingalunda av de stora örlogsflottor som Rysslands fiender sände in i Östersjön. Dessutom måste Finland på 1900-talet utkämpa flera egna krig för att säkerställa sitt nationella oberoende. Nej, några tvåhundra år av fred kan vi inte fira vid minnet av 1809 utan att bli enfaldiga.

För inte så länge sedan var 1808–1809 års krig en självklar del av unga människors föreställningsvärld i både Finland och Sverige. Ännu när jag gick i skolan lästes Fänrik Ståls sägner med hyfsat allvar, även om svensklärarna inte försummade att påpeka att Runeberg hade förskönat verkligheten och framställt en militär katastrof nästan som en seger. Den svensk-finska arméns ledande gestalter blev i alla fall levande för oss. Som yngling stannade jag ibland vid general von Döbelns gravsten på Johannes kyrkogård i Stockholm och läste de exotiska finländska ortnamn som angav skådeplatserna för hans ”hjeltemod vid fäderneslandets försvar” – Porosalmi, Sikajoki, Nykarleby, Lappo, Jutas. Jag undrar om någon gör det längre.

På våra kurslistor i skolan stod även ett tidsvittne, som i motsats till Runeberg var samtida med händelserna: en lättrörd ung man som i starka färger målade upp stämningen av desperation och vrede i Sverige 1808–1809. Det var Esaias Tegnér. Men hans fosterländska dikter är nu glömda eller förhånade. Det beror inte på att de är dålig poesi. Det är de inte. Det beror på att ingen längre vill eller förmår leva sig in i det nödläge som gjorde Tegnérns språk berättigat. Vi stegrar

oss inför den så kallade ”nationalismen”, inför det påstådda ”vapenskramlet”. Här har vi början på en förklaring till den stora glömskan: i ett pacifistiskt sinnat Sverige av år 2009 påminner år 1809 helt enkelt om fel saker!

Tegnér skrev i ett chocktillstånd, med upplevelsen att våldet triumferade och att det kunde drabba vem som helst, även det slumrande Svea:

Eröfrare gå fram, som jordskalf, genom världen

Europas gamla form ej längre hålla vill,

den nya skapelsen med svärdet yxas till.

Hvad troner störtas om! Hvad riken sönderstyckas!

Förtrycket näms försvar, och rätt är det som lyckas.

Tror du dig ensam trygg? Så är ej våldets art.

Det ryska angreppet på vår östra rikshalva kom som en omedelbar följd av händelseutvecklingen i Europa. Kejsar Alexander böjde sig för Napoleons krav att Ryssland skulle tvinga Sverige att gå med i handelsblockaden mot England. Det kan inte ha varit med någon större glädje han gav order om kampanjen. Sverige och Ryssland hade nyligen varit allierade i kampen mot uppkomlingen Bonaparte. Egentligen hade Alexander velat rikta sina militära ansträngningar söderut, mot det osmanska riket, men detta stred mot franska intressen. Napoleon förmådde samtidigt Danmark att anfalla från väster. Sverige var fångat som i ett skruvstäd.

Europas gamla makter hade inget att sätta emot den storskaliga militarisering som franska revolutionen utmynnade i under Bonaparte. Troner vräktes över ända, lydriken skapades, soldater blev furstar över en natt, gamla kungadömen plundrades in på benet för att bekosta jättearméerna. Napoleontiden var ett femtonårigt undantagstillstånd, som man bara kan föreställa sig genom att tänka på hur människor i Europa upplevde Hitler-Stalin-epoken.

Gustav IV Adolfs sätt att leda det svenska rikets försvar har klandrats hårt. Bland annat sägs han ha övervärderat det danska hotet och undervärderat det

ryska och därför tvekat att sätta in hela härsmakten mot öster, som han borde ha gjort. Vi har glömt att det var Danmark som i sekler hade varit den verkliga arvfienden, inte Ryssland. Den östra grannen sågs snarare som en konkurrent man trodde sig kunna bemästra. När det blev ofred, tog man alltid först itu med dansken. Så gjorde Karl XII och så gjorde även Gustaf IV Adolf.

På två seklers avstånd, när vi vet hur det gick, verkar inte hotet så farligt. Men situationen kunde mycket väl ha utvecklats från ett stympande av Sverige till ett regelrätt styckande. Polens öde fanns ännu i friskt minne, hur stormakterna i tre vändor hade delat upp landet under slutet av 1700-talet. Erik Lönnroth brukade referera till förlusten av Finland 1809 som ”Sveriges första delning”. Lyckligtvis skulle det aldrig bli någon andra. Men det var svårt att veta 1808, när de fientliga härarna marscherade upp från två håll.

Läser man Esaias Tegnér's brev från de kritiska månaderna, kan man ännu känna vittringen av undergången. Den 24 mars ger han redan Finland förlorat. Han följer uppbyggandet av lantvärnet, ett första försök att införa svensk värnplikt, som sorgligt nog ändade i myterier och epidemier. Nyhetsförmedlingen är kaotisk. Fransmännen sägs stå på Själland. Ryssarna stiger iland på Gotland. Danska patruller skjuter ihjäl vakter under rekognosceringar i Skåne.

Dagen då Sverige enligt Tegnér egentligen skulle ha gått under var den 2 februari 1809. Då låg Öresund tillfruset. Det var bara att promenera över. Det stod 44 000 man i Helsingör, och på svenska sidan fanns 5 000 försvarare. ”Fältmarskalkens hästar stodo beständigt sadlade, förmodeligen för Reträtten”, heter det. Men fienden sölade, och så kom tövädret och frälste oss. Tegnér skriver: ”Det skall bli roligt att se hwad Ryssarna företaga sig, och om de ej försöka någon invasion öfwer Ålands haf. Men man gissar att våra fiender blott vilja låta oss sjelfwa sörja för vår undergång.”

Var utgången av kraftmätningen given? Knappast, inte ens efter Sveaborgs kapitulation. Medan ett krig pågår är det alltid hasard. Stora fördelar kan spelas bort, framåtanda med små resurser kan ge förbluffande utdelning, som Finland skulle visa världen 130 år senare. Även de ryska trupperna var ibland illa ute och kunde med ett skickligare svenskt agerande ha inringats i Norrland 1809. Låt oss minnas att segrar trots allt vanns av de svensk-finska förbanden. Runeberg idealiserar, men han gör också rättvisa åt en tapperhet och förmåga att uthärda som verkligen fanns.

Följden av 1809 blev lika genomgripande i Sverige som i Finland. Finland upphöjdes i kretsen av nationer, och i Sverige blev det revolution. Kungen avsattes genom en militärkupp och en ny författning antogs, byggd på maktindelning mellan kung, riksdag och självständiga domstolar och med grundlagsfäst tryckfrihet, en författning som skulle ligga till grund för den politiska utvecklingen mot demokrati och ersättas först 1974.

Finländarna tvangs underordna sig den ryska envåldsmakten, men fick på många områden råda sig själva. De högsta ämbetena besattes av landets svenskspråkiga adelsmän, varav några, som Gustaf Mauritz Armfelt, hade tillhört den gustavianska makteliten. Landet fick behålla svensk lag och lutheransk kyrka, Gustaf III:s statsskick fortsatte att gälla.

I Sverige inträffade en ideologisk omvälvning som, utan jämförelser i övrigt, måste ha tett sig ungefär lika hastig och våldsamt som den i Tyskland genomgick efter 1945. Det började med en kampanj av ett slag som är unik i vår historia. I november 1811 utfärdades en förordning som syftade till att systematiskt utplåna bilden av den avsatte kungen i Sverige. Byggnader, torg och gator som uppkallats efter Gustaf IV Adolf omdöptes, man högg bort hans namnchiffer, etc.

Den svenska nationalismen tog nu fasta på språkgemenskapen med Skandinavien. Genom att fokusera på vikingatiden, som var gemensam för Sverige, Norge och Danmark, arbetade vi bort danskhatet. 1809 är förutsättningen för den speciella nordiska gemenskapen. Av två halvstora, inbördes fientliga makter blev fyra små, som visat sig kunna hålla sams.

Efter tvåhundra år, när vi vet att allt gick bra till slut, gläds vi svenskar av allt hjärta åt det självständiga Finland, denna beundransvärda nation, som ibland får oss att känna oss lika frånskilda som Tre Kronors backar när Lejonen stormar in i anfallszonen. Vi glömmer inte heller vad självständigheten har kostat vår granne. ”...farväl, du hjeltars land!” säger Tegnér när han tar avsked av Finland i dikten ”Svea”, och det är en hälsning som inte har åldrats.

Några svenska tidningskolumnister har under det gångna året demonstrerat sin upphöjda kosmopolitism genom att i krönikor jubla över att vi förlorade Finland för tvåhundra år sedan, att vi äntligen slutade upp med att förtrycka det

finska folket och blev en lillnation, som överlåter åt andra att göra fula och otäcka saker i världen. Det är här kruxet med minnesförlusten ligger idag: inte längre i någon skam över nederlaget utan i skammen över att vi någonsin har varit en mäktig och krigförande nation, över att vi inte redan från början stod på den överlägsna moraliska nivå där vi numera sägs befinna oss.

Det finns alltså flera historiska trauman att bota, både ett gammalt och ett nytt, innan det står klart att 1809 är ett datum att vårda sig om och samlas kring både i Finland och i Sverige. Den fattigarmé som slogs och blödde på Finlands fält 1808 och i norra Sverige 1809, illa klädd och svulten, med uselt krut, alltmer underlägsen fienden till antalet och med en ledning av tämligen växlande kvalitet, dessa finnar och svenskar, som om ödet ville dem illa blev liggande med vidriga sår i kättar med rutten halm under fälttågets permanenta sjukvårdskatastrof eller strök med i tyfus och rödsot på lantvärnets lasarettsfartyg, som om de överlevde fick erfara att människor i deras omgivning helst ville glömma vad de varit med om – dessa krigsmän, och de som födde och stödde dem, hör samman med oss som lever idag. De räddade kanske genom sitt motstånd Sverige från att dela Polens öde. Det diktverk som en stor poet skulle låta uppstå ur deras lidanden, fick den finländska nationen att resa på huvudet en gång för alla.

Vi får lov att återvända till Fänrik Ståls sägner och läsa den inledande dikten ”Vårt land”! Som ingen annan förklarar den vad en nation är för något: inte bara ett kontrakt mellan medborgare utan också ett band mellan levande och döda. Nyckelorden är ”för oss”:

Och det var här, det blodet flöt,

ja, här för oss det var,

och det var här, sin fröjd det njöt,

och det var här, sin suck det göt,

det folk, som våra bördor bar

långt före våra dar.

Det var till sist för oss, för vår rätt att ha ett hem i världen, att själva avgöra vår framtid, att inte slukas av stormaktspolitiken, vår rätt att fritt minnas storheten och eländet i vår historia, som våra landsmän, vare sig de kallade sig svenskar eller finnar, göt sitt blod för tvåhundra år sedan. Vi behöver ett märkesår, så att vi inte slarvar bort den rätten.

Taggar

2000-tal, 2009, Man, Svenska Akademien

URI

<https://www.svenskatal.se/tale/horace-engdahl-tal-vid-oppningsceremonin-for-markesaret-1809>